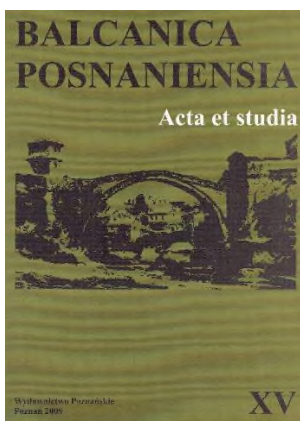

Leszka Mirosław J., *Teofilakt, arcybiskup Ochrydy – bizantyński pasterz bułgarskiej „trzody”, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2009, t. 15, s. 87–98.*

<https://doi.org/10.14746/bp.2009.15.8>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/53088>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

bch.amu.edu.pl

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersytet
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

TEOFILAKT, ARCYBISKUP OCHRYDU – BIZANTYŃSKI PASTERZ
BULGARSKIEJ „TRZODY”

MIROŚLAW J. LESZKA

ABSTRACT. Mirosław J. Leszka, *Teofilakt, arcybiskup Ochrydy – bizantyński pasterz bułgarskiej „trzody”* (*Theophilus, the archbishop of Ohrid – a byzantine shepherd of bulgarian „sheep”*).

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XV, Poznań 2009, Wydawnictwo Poznańskie, pp. 87-98, ISBN 978-83-7177-519-2, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Mirosław J. Leszka, Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego (University of Łódź), ul. Kamińskiego 27a, 90-219 Łódź, Polska-Poland.

W 1018 roku ziemie bułgarskie włączone zostały w skład państwa bizantyńskiego. Nowi władcy zaprowadzili na nich swój porządek¹. Jednym z jego elementów stała się organizacja kościelna. Cesarz Bazyli II, pogromca Bułgarów, choć nie uznał prawa najważniejszego bułgarskiego dygnitarza kościelnego do noszenia tytułu patriarchy, to nadał kierowanemu przezeń arcybiskupstwu ochrydzkiemu status autokefaliczności i szereg przywilejów². Pozwolił również na to, by na jego czele nadal stał słowiański duchowny. Następcy Bazylego nie poszli śladami swojego wielkiego poprzednika i zaczęli proces zastępowania Grekami najwyższych słowiańskich dygnitarzy ochrydzkiego Kościoła. Pierwszym greckim arcybiskupem Ochrydu był Leon z Paflagonii (1036/1037), jednym zaś z jego następców Teofilakt, człowiek wszechstronnie wykształcony, wybijająca się postać intelektualnej elity Konstantynopola końca XI wieku. Nasza wiedza o jego działalności na ziemiach bułgarskich opiera się na listach, które napisał w czasie pobytu

¹ O organizacji bizantyńskiej władzy na ziemiach bułgarskich – G.G. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija v XI-XII vv.*, Moskwa 1960, s. 250-288; Lj. Maksimović, *Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine*, „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta” 36, 1997, s. 31-42.

² Na temat polityki Bazylego II wobec Kościoła ochrydzkiego patrz G.G. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija*, s. 351-357; S. Antoljak, *Srednovekovna Makedonija*, t. 1, Skopje 1985, s. 698sq. O roli Kościoła w procesie utwierdzenia panowania Konstantynopola nad ziemiami bułgarskimi – G.G. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija*, s. 366sq. Szerzej na temat arcybiskupstwa ochrydzkiego w czasach Teofilakta, patrz I. Snegarov, *Istorija na ochridskata archiepiskopija*, t. I: *Ot osnovavaneto i do zavladjavaneto na Balkanskija poluostrov ot turcite*, Sofija 1925 (wydanie fototypiczne 1995), s. 65-79.

w Ochrydzie³. Do tego trzeba dołączyć dwa dzieła hagiograficzne jego autorstwa: *Żywot Klemensa*⁴ i *Męczeństwo 15 męczenników z Tyberiopolu*⁵. Trudna w odbiorze⁶, a co za tym idzie i w ocenie, twórczość Teofilakta powoduje, że stał się on postacią kontrowersyjną. Dla jednych uczonych jest on reprezentantem bizantyńskiego imperializmu, dążącym do hellenizacji podległego sobie Kościoła, człowiekiem, jeśli nie wrogim to na pewno niechętnym bułgarskiej „trzędzie”. Dla innych kimś, kto choć nie był zachwycony z tego, że został wyrwany z ukochanego Konstantynopola i wysłany do Bułgarów-barbarzyńców, to starał się jak najlepiej opiekować swoimi owieczkami i budować mosty między światem greckim a słowiańskim.

KONSTANTYNOPOLITAŃCZYK

Teofilakt z Ochrydy przyszedł na świat między rokiem 1050-1060 na wyspie Eubei. Być może miejscem jego urodzenia było Chalkis, stolica wyspy, lub Euripos⁷. Na rodzinnej wyspie odebrał elementarne wykształcenie, później zaś wysłany został do Konstantynopola. W stolicy imperium Teofilakt dokończył edukację, będąc być może uczniem m.in. nawet samego Michała Psellosa, najważniejszej osobistości nie tylko świata nauki bizantyńskiej stolicy drugiej połowy XI wieku⁸. Teofilakt wybrał drogę duchownego i nauczyciela. Został diakonem w kościele Hagia Sofia i podjął działalność pedagogiczną w cieszącej się znaczną sławą szkole patriarchatu konstantynopolitańskiego. Był głęboko osadzony zarówno w greckiej antycznej literaturze, jak i w myśli chrześcijańskiej. Wiedza i umiejętności pedagogiczne musiały, około połowy lat osiemdziesiątych XI wieku zyskać mu spory autorytet, ponieważ powierzono mu edukację Konstantyna Dukasa, syna usuniętego z tronu w 1078 roku cesarza Michała VII i Marii z Alanii. Konstantyn

³ Théophylacte d'Achrida, *Lettres*, introd., texte, trad., et notes P. Gautier, Thessalonique 1986 [dalej: Teofilakt, *Ep.*].

⁴ Theophylacti Achridensis, Archiepiscopi Bulgariae, *Vita S. Clementis Achridensis* [dalej: Teofilakt, *Vita Clem.*] ed. I.G. Iliev, [w:] *Grčki Izvori za Bálgarskata Istorija* [dalej: GIBI], t. IX, 2, Sofia 1994, s. 10-41.

⁵ Theophylacti Achridensis, Archiepiscopi Bulgariae, *Historia martyrii XV martyrum Tiberiupolitanae* [dalej: Teofilakt, *Historia martyrii*], ed. I.G. Iliev, GIBI, t. IX, 2, s. 42-79.

⁶ Cf. R. Katičić, *Korespondencija Teofilakta Ohridskog kao izvor za historiju srednjovjekovne Makedonije*, „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta” 8, 1964, s. 179, 181; I. Božilov, *Pismata na Teofilakt Ochridski kato istoričeski izvor*, „Izvestija na dăržavnite archivi” 14, 1967, s. 99.

⁷ Na temat pochodzenia i edukacji Teofilakta patrz P. Gautier, *Introduction*, [w:] Théophylacte d'Achrida, *Discours, Traités, Poésies*, introd., texte, trad. et notes P. Gautier, Thessalonique 1980, s. 11sq; [dalej: Gautier I]; B. Panov, *Teofilakt Ochridski kako izvor za srednovekovnata istorija na makedonskiot narod*, Skopje 1985, s. 16-22; M. Mullet, *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*, Ashgate 1997, s. 43; D. Obolenski, *Šest vizantijskich portretov*, Moskva 1998, s. 427-428; *Testimonia nadawniejszych dziejów Słowian*, seria grecka, z. 4: *Pisarze z VIII-XII wieku*, wyd. A. Brzóstkowska i W. Swoboda, Warszawa 1997, s. 181 [dalej: *Testimonia* 4]; I. Iliev, *Teofilakt Ochridski*, [w:] *Kirilo-Methodievska Enciklopedija*, t. IV, Sofia 2003, s. 53.

⁸ D. Obolenski, *Šest vizantijskich*, s. 428.

miał być następcą Aleksego Komnena, ówczesnego władcy imperium⁹. Od tego czasu datowała się przyjaźń Teofilakta z Marią z Alanii¹⁰. Dla swego ucznia napisał dziełko, które funkcjonuje pod tytułem *O wykształceniu cesarza*¹¹. Konstantyn Dukas po narodzinach Jana, syna Aleksego Komnena, nie miał szans na przejęcie władzy. Następcą Aleksego miał zostać syn cesarza. Co ciekawe do tej decyzji pozytywnie ustosunkował się sam Teofilakt w mowie poświęconej Aleksemu Komnenowi, a wygłoszonej najprawdopodobniej 6 stycznia 1088 roku¹². Fakt ten jest ostatnim znanym nam wydarzeniem z życia Teofilakta sprzed jego pobytu w Ochrydzie. Nie ma jasności, co zadecydowało o wyniesieniu dotychczasowego diakona i wybitnego retora do tejsze godności¹³. Część uczonych uważa, że w ten sposób Teofilakt został ukarany za bliskie związki z rodziną Dukasów, dla innych była to nagroda za jego wybitne osiągnięcia, a i pewną elastyczność – poparcie idei przekazania władzy Janowi, a nie Konstantynowi; są również i tacy, którzy sądzą, iż Teofilakt uznawany był za najlepiej przygotowanego do realizacji planów hellenizacji (romeizacji) Bułgarów¹⁴.

Bez względu na to, jakie były motywy kierujące Aleksym I Komnenem przy podejmowaniu decyzji o wyznaczeniu Teofilakta arcybiskupem Ochrydu, to z pewnością oznaczała ona dla tego ostatniego kres dotychczasowego życia, które wiódł w centrum naukowym i kulturowym znanego mu świata. Cieszył się w nim opinią wybitnego retora i teologa. Był również człowiekiem znanym najważniejszym osobom w państwie, w tym

⁹ Tamże, s. 428-429.

¹⁰ Na temat związków Teofilakta z Marią z Alanii patrz M. Mullet, *The „Disgrace” of the Ex-Basilissa Maria*, „Byzantinoslavica” 45, 1984, s. 202-211; tejsze, *Theophylact of Ochrid*, według indeksu. Szerzej o Marii – B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l’Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain 1980, s. 188-192; L. Garland, *Byzantine Empress. Women and Power in Byzantium, AD 527-1204*, London-New York 1999, s. 180sq.

¹¹ Λόγος εἰς τὸν πορφυρογέννητον κύρ Κωνσταντῖνον – wydanie mowy, [w:] Gautier I, s. 178-211; na jej temat B. Leib, *La Basilike Paideia de Théophylacte, archévêque de Bulgarie, et sa contribution à l’histoire de la fin du XIe siècle*, „Revue des Études Byzantines” 11, 1953, s. 197-204; P. Gautier, s. 48-67.

¹² Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κύριν Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν – wydanie mowy – Gautier I, s. 214-243, na jej temat – P. Gautier, *Introduction*, s. 68-96; M. Tziatzi-Papagianni, *Zur Panegyrischen Rede des Theophylactos von Achrida auf Kaiser Alexios I. Komnenos*, „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik” 54, 2004, s. 191-206. Kwestia datacji wygłoszenia tej mowy nie jest rozstrzygnięta. Sytuowano ją między styczniem 1088 a rokiem 1092. Na ten temat patrz *Testimonia* 4, s. 181.

¹³ Poglądy dotyczące powodów wyniesienia Teofilakta do godności arcybiskupa Ochrydy przedstawiają – D. Obolenski, *Šest vizantijskich*, s. 430; I. Iliev, *Teofilakt Ochridski, archiepiskop bălgarski*, „Istorija” 5, 1996, 1, s. 29; M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081-1261*, Cambridge 2000, s. 160. Wydaje się, że rację mają ci uczeni, którzy dopatrują się w nominacji Teofilakta docenienia przez Aleksego jego osobowości, dotychczasowych dokonań, jak i sporej dozy zaufania, którą go obdarzał. O polityce Aleksego I wobec Kościoła patrz: J.M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford 1986, s. 142sq.; M. Angold, *Church and Society*, s. 45-72.

¹⁴ Ten ostatni pogląd sformułował V. Zlatarski, *Istorija na Bălgarskata dăržava prez srednite vekove*, t. II, Sofia 1934, s. 264-269 (szczególnie s. 265). komentarz do poglądów Zlatarskiego – I. Božilov, *Pismata na Teofilakt*, s. 93-96; tenże, *Pod vizantijska vlast*, [w:] I. Božilov, V. Gjuzele, *Istorija na sred-novekovna Bălgarija VII-XIV vek*, Sofia 1999, s. 387sq.

samemu cesarzowi. Teofilakt był zadowolony ze swojego dotychczasowego życia. Na potwierdzenie tych słów można przywołać fragment wzmiankowanego powyżej dzieła *O wychowaniu cesarza*, a więc tekstu, który powstał zanim Teofilakt wysłany został na ziemię bułgarskie, w którym z afirmacją opisuje łagodny klimat Konstantynopola, zarówno zimą i latem oraz wychwala smak tamtejszych produktów rolnych¹⁵. I nie jest to, jak sądzę, retoryczna przesada czy literacka moda, ale wyraz osobistych przekonań autora. Do takiego obrazu ukochanego miasta będzie niejednokrotnie wracał w listach pisanych z Ochrydy. Ważne jest to, że taki stosunek do stolicy nie narodził się dopiero w czasie pobytu w Ochrydzie, ale z nim do niej wyruszył.

KONSTANTYNOPOLITAŃCZYK WŚRÓD „BARBARZYŃCÓW”. WRÓG BUŁGARÓW?

Nasza wiedza o pobycie¹⁶ Teofilakta w Ochrydzie pochodzi od niego samego, z jego listów, które pisał do swoich przyjaciół, do urzędników cesarskich, do dostojników kościelnych, którzy, co trzeba podkreślić, należeli do ówczesnej elity i najczęściej byli Grekami¹⁷. W listach tych zawarł szereg uwag i opinii o Bułgarach, które zaważyły na postrzeganiu przez część współczesnych uczonych Teofilakta jako wroga Bułgarów. I tak na przykład w liście do Marii z Alanii, matki Konstantyna Dukasa pisał on – „...zatrzymałem się wśród Bułgarów będąc bezwarunkowym obywatelem Konstantynopola i – co niezwykle – Bułgarem cuchnącym zgnilizną, jak tamci skórą kozła”¹⁸. W liście skierowanym do wielkiego domestyka Adriana Komnena, brata cesarza Aleksego Komnena czytamy: „lecz [pracuję] dla nieczystych sług barbarzyńskich cuchnących skórą kozła, którzy są bardzo ubodzy w środki do życia, a bogaci w złośliwość, lub mówiąc inaczej, we wszystkim kierują się ubóstwem życiowym i złośliwością. Uwolnijcie mnie od wstrętnej niewoli...”¹⁹ Z kolei w liście do Anemasa pisał: „Pomyśl, jak wiele, ja [mu-

¹⁵ Λόγος εἰς τὸν πορφυρογέννητον κῆρ Κωνσταντῖνον, s. 181. Na temat przedstawiania Konstantynopola w bizantyńskim piśmiennictwie – L. Simeonova, *Konstantinopol prez pogleda na svoite žiteli ot elita i prostoljudieto (vtorata polovina na IX – načaloto na XI vek)*, „Istoričeski Pregled” 56, 2000, 3-4, s. 16-29; E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae*, München 1968 (praca ta nie była mi dostępna).

¹⁶ Nie wiemy jak długo Teofilakt pełnił urząd arcybiskupa. Uczeni datują kres jego działalności między 1108 a 1126. Na ten temat – *Testimonia* 4.

¹⁷ Wykaz listów Teofilakta i ich adresatów – M. Mullet, *Theophylact of Ochrid*, s. 293sq.

¹⁸ Teofilakt, *Ep.* 4 (tłum. – *Testimonia* 4, s. 186). Cf. S. I. Maslev, *Proizvedenija na Teofilakt Ochridski, archiepiskop bǎlgarski otnačajašci se do bǎlgarskata istorija*, I: *Proučvanija vǎrchu njakoj proizvedenija na Teofilakt Ochridski, archiepiskop bǎlgarski (1090-okolo 1126)*, Sofia 1974, s. 74-75, 131-133; P. Gautier, *Introduction* [dalej: Gautier II], [w:] Teofilakt, *Ep.*, s. 81-84; M. Mullet, *Theophylact of Ochrid*, s. 294, 364; por. P. Angelov, *Bǎlgarija i Bǎlgarite v predstavite na vizantijskite (VII-XIV vek)*, Sofia 1999, s. 70-71 (wątek skóry).

¹⁹ Teofilakt, *Ep.* 5 (tłum. – *Testimonia* 4, s. 187). Por. S.I. Maslev, *Proizvedenija na Teofilakt*, s. 17, 133; M. Mullet, *Theophylact of Ochrid*, s. 294; 361; na temat Adriana Komnena – Gautier II, s. 44-48; B. Skoulatos, *Les personnages byzantis*, s. 5-8.

siałem] wypić z pucharu prostactwa, tak wiele lat przebywając z dala od kraju mądrości i jak jestem odurzony nieuctwem... Ponieważ przebywamy w kraju Bułgarów długi czas, prostactwo jest nam bliskie i mieszka z nami przy jednym ognisku”²⁰. I na zakończenie tej wyliczanki list do Nicefora Bryenniosia, zięcia cesarza – w którym czytamy: „A natura Bułgara jest żywicielką wszelkiego zła”²¹.

Przytoczone przeze mnie fragmenty, jak i inne o podobnym wydźwięku²² są wykorzystywane przez uczonych do zbudowania obrazu Teofilakta jako człowieka wrogiego Bułgarom, bizantyńskiego imperialistę, który dążył do zniszczenia kultury słowiańskiej. Szczególnie na takim postrzeganiu biskupa zaważył autorytet wielkiego bułgarskiego uczonego Vasyła Zlatarskiego²³. Za nim poszli inni badacze. W ostatnim ćwierćwieczu podobne opinie wypowiadali tej miary uczeni, co Ihor Ševčenko²⁴, czy John V.A. Fine jr.²⁵ Ostatnio Peter Schreiner, wybitny niemiecki badacz, napisał, że wszelkie próby złagodzenia jednoznacznie antybułgarskiego nastawienia Teofilakta nie są przekonujące²⁶.

Rzeczywiście, gdyby literalnie traktować antybułgarską retorykę Teofilakta, to wzmiankowane powyżej opinie, przynajmniej w tym zakresie, w jakim dotyczą one nastawienia arcybiskupa do Bułgarów, należałoby uznać za w pełni uzasadnione. Natomiast bardzo wyraźnie należy stwierdzić, że nie ma żadnych źródeł, które wskazywałyby na prowadzenie przez Teofilakta działań na rzecz niszczenia kultury słowiańskiej i zastępowania jej kulturą grecką²⁷. Trzeba mocno podkreślić, iż nawet te, niewątpliwie, delikatnie rzecz ujmując, niemiłe opinie arcybiskupa²⁸, które odnajdujemy w listach, nabierają

²⁰ Teofilakt, *Ep.* 34 (tłum. – *Testimonia* 4, s. 211). Por. S.I. Maslev, *Proizvedenija na Teofilakt*, s. 36-37; 110-111; Gautier II, s. 39-40; M. Mullet, *Theophylact of Ochrid...*, s. 306, 349.

²¹ Teofilakt, *Ep.* 96 (tłum. – *Testimonia* 4, s. 252). Por. S.I. Maslev, *Proizvedenija na Teofilakt*, s. 23-25, 117-121; Gautier II, s. 40-44; M. Mullet, *Theophylact of Ochrid*, s. 331, 352; o Niceforze Bryenniosie – B. Skoulatos, *Les personnages*, s. 224-232.

²² Np. *Ep.* 6, 13, 25, 44.

²³ V. Zlatarski, *Istorija na Bălgarskata*, s. 264-269.

²⁴ I. Ševčenko, *Three Paradoxes of the Cyrillo-Methodian Mission*, „Slavic Review” 23, 1964, s. 229.

²⁵ J.V.A. Fine, *The Early Medieval Balkans: a Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983, s. 220: *Theophylact closed Slavic schools, introduced Greek-language services in many places, and encouraged the translation from Slavonic into Greek of many local texts. [...] There are also seems to have been a systematic destruction of Slavic manuscripts.* W literaturze polskiej pogląd ten znajduje również zwolenników – I. Stawowy-Kawka, *Historia Macedonii*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2000, s. 65.

²⁶ P. Schreiner, *Ochrid kak cerkovnyj i političeskij centr*, [w:] *Kulturnite tekstove na minaloto. Nositeli, simboli i idei, kn. I: tekstovete na istorijata, istorija na tekstovete*, Sofia 2005, s. 37-38.

²⁷ M. Mullet, *Theophylact of Ochrid*, s. 268-269; G.G. Litavrin, s. 366; tenże, *Bulgarian Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries: Conditions of Development*, [w:] *To Ellenikon. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, vol. II: *Byzantinoslavica, Armeniaca, Islamica, the Balkans and Modern Greece*, ed. J. Stanojevich Allen, Ch. P. Ioannides, J.S. Langdon, S.W. Reinert, New Rochelle-New York 1993, s. 70; I. Iliev, *Teofilakt Ochridski, archiepiskop*, s. 29-31.

²⁸ Szerzej na temat postrzegania Bułgarów przez Bizantyńczyków – P. Angelov, *Bălgarija i Bălgarite, O stosunku konstantynopolitańczyków (a był nim przecież Teofilakt) do obcych* patrz L. Simeonova, *Constantinopolitan Attitudes toward Aliens and Minorities, 880S-1020S, Part One*, „Études balkaniques” 2000, 3; *Part Two*, tamże, 2001, 1, s. 83-98.

innego wymiaru, jeśli spojrzy się na nie w kontekście innych jego wypowiedzi w tychże samych listach, jak również wydzwiku *Żywotu Klemensa* czy *Męczeństwa 15. męczenników z Tyberiopolu*, oraz codziennej pasterskiej pracy.

PASTERZ BULGARÓW

Teofilakt – stając na czele arcybiskupstwa ochrydzkiego, którego autokefalia miała w zamyśle cesarza Bazylego II łagodzić Bułgarom utratę własnego państwa – zamierzał bronić niezależności tej struktury kościelnej, jak i autorytetu jej pasterza bronić. W liście do Michała, bratanka metropolity Chalkedonu tak pisał: „Jaki udział we wspólnocie Bułgarów (ἐν Βουλγροῖς μετουσίᾳ) może mieć patriarcha Konstantynopola, który nie ma prawa wydawania jej rozporządzeń, gdyż posiada ona arcybiskupa autokefalicznego i który nie otrzymał wobec niej żadnego innego przywileju?”²⁹ Fragment ten jest o tyle ważny, że świadczy o tym, iż arcybiskup nie tylko broni swojej pozycji, ale ma świadomość narodowego, – jakbyśmy powiedzieli dzisiaj – charakteru kierowanej przez siebie metropolii kościelnej i co znamienne fakt ten wyraźnie podkreślał. Teofilakt zdawał sobie również doskonale sprawę z tego, że jest on nie tylko głową Kościoła ochrydzkiego, ale także reprezentantem i opiekunem swoich „bułgarskich owieczek” przed urzędnikami cesarskimi, którzy byli przecież pochodzenia niebułgarskiego. W liście do Jana Komnena, bratanka cesarza Aleksego, arcybiskup tak pisał³⁰: „Ten kto chciałby ganić arcybiskupa występującego w obronie [swego] ludu z powodu uciążliwości [których on doznaje], postawiłby swój namiot daleko od mądrości i rozsądku. W każdym razie będę mówił i będę pisał w obronie tych, których mi powierzono i będę prosił, jak się to określa, z całego serca tego, kto może [im] okazać litość”³¹. Na podstawie listów można sądzić, że toczył nieustanną walkę z poborcami podatkowymi, którzy spędzali mu sen z oczu i nadwątłili zdrowie³². Trzeba wyraźnie stwierdzić, że to oni właśnie są przedmiotem jego

²⁹ Teofilakt, *Ep.* 82 (tłum. – *Testimonia* 4, s. 244); por. I.S. Maslev, *Proizvedenija na Teofilakt*, s. 18-19, 112-113; Gautier II, s. 91-92; M. Mullet, *Theophylact of Ochrid*, s. 325-326. Na temat istoty sporu między Teofilaktem a patriarchą Konstantynopola patrz D. Obolenski, *Šest vizantijskich*, s. 438, 577-578; por. również G.G. Litavrin, *Bolgarija*, s. 356-357.

³⁰ *Ep.* 24; I.S. Maslev, *Proizvedenija na Teofilakt*, s. 49-59, cf. M. Mullet, *Theophylact of Ochrid*, s. 302, 361. Na temat Jana Komnena – B. Skoulatos, *Les personnages*, s. 135-137; J. Dudek, „Cała ziemia dyrracheńska” pod panowaniem bizantyńskim w latach 1005-1205, Zielona Góra 1999, s. 163.

³¹ Teofilakt, *Ep.* 24 (tłum. – *Testimonia* 4, s. 203).

³² Na ten temat: M. Mullet, *Patronage in action: the problems of an eleventh-century bishop*, [w:] *Church and People in Byzantium. Society for the Promotion of Byzantine Studies Twentieth Spring Symposium of Byzantine Studies Manchester 1986*, ed. R. Morris, Birmingham 1990, s. 125-147; por. I. Iliev, *Teofilakt Ochridski, archiepiskop*, s. 31. Do informacji dotyczących kłopotów Teofilakta z poborcami podatkowymi trzeba podchodzić z pewnym dystansem (por. I. Božilov, *Pismata Teofilakt*, s. 98), natomiast z pewnością była to sprawa, która mocno go dotykała. Zbyt jednostronnie ocenia ten aspekt aktywności Teofilakta Branko Panov (*Teofilakt Ochridski*, s. 310sq), stwierdzając, iż arcybiskup – bez względu na to, co robił – bronił jedynie bizantyńskich interesów.

najostrzejszej krytyki i ataków³³. W listach do swoich greckich adresatów przedstawiał Bułgarów jako barbarzyńców, ale na co dzień starał się występować w ich obronie. Nie pasuje to, do opinii o wojującym ze Słowianami Greku. Z tym obrazem nie współgrają również dzieła, które wyszły spod jego pióra, *Żywot św. Klemensa* i *Historia męczeństwa 15 męczenników z Tyberiopolu*. Znaleźć w nich można wyraźną atencję dla działalności apostołów Słowian – Konstantyna i Metodego i św. Klemensa pierwszego biskupa bułgarskiego w Ochrydzie – co często podkreślano w literaturze³⁴. W tych samych dziełach Teofilakt pozytywnie przedstawia chrześcijańskich władców Bułgarii³⁵, co jest szczególnie widoczne w przypadku Borysa³⁶, który doprowadził do przyjęcia chrztu przez Bułgarów. Warto bliżej przyjrzeć się jego wizerunkowi, gdyż pozwoli to na lepsze zrozumienie złożonej natury stosunku Teofilakta do Bułgarów.

Teofilakt przedstawia okoliczności przyjęcia przez Borysa chrztu. Mówi o zewnętrznym zagrożeniu i o głodzie, który dotknął Bułgarów. Bułgarski władca mimo młodego wieku³⁷ umiał odczytać te wydarzenia jako znaki pochodzące od prawdziwego Boga. Wysłał więc posłów do cesarza Michała i do senatu z prośbą o zawarcie pokoju i o chrzest. Bizantyńczycy ucieszyli się z propozycji Borysa, gdyż, jak podkreśla Teofilakt, wcale się jej nie spodziewali³⁸. Borys został ochrzczony i przyjął imię Michał. Razem z nim ochrzczonych zostało wielu Bułgarów, głównie wyróżniających się pochodzeniem, autorytetem i bogactwem. Za nimi zaś poszli i pozostali. Co prawda arcybiskup wspomina również o opozycji przeciw przyjęciu chrztu, ale wyraźnie ją bagatelizuje i deprecjonuje. Wyznawców pogańskiej religii przyrównuje do dzikich zwierząt i stwierdza, że przeciw nim wysłano wojsko, wprawdzie niezbyt liczne, ale mimo to zostało ono łatwo pokonane, gdyż Borys wspierany był przez Boga³⁹.

W świetle przekazów Teofilakta Borys-Michał poświęcił swoje panowanie prawie wyłącznie umocnieniu chrześcijaństwa w Bułgarii. O jego głębokim zainteresowaniu sprawami religijnymi świadczą m.in. jego kontakty z św. Metodým⁴⁰, jak i ze św. Kle-

³³ Np. Teofilakt, *Ep.* 32, 45, 57, 88.

³⁴ Na ten temat patrz D. Obolenski, *Šest vizantijskich*, s. 449-457; M. Angold, *Church and Society*, s. 170-172.

³⁵ Szerzej na temat ukazywania władców bułgarskich przez Teofilakta – M.J. Leszka, *Wizerunek władców pierwszego państwa bułgarskiego w bizantyńskich źródłach pisanych (VIII-połowa XII wieku)*, Łódź 2003, s. 80-84, 115-116; na temat przedstawiania władców bułgarskich przez Bizantyńczyków – P. Angelov, *Bălgarija i Bălgarite*, s. 145-224 (do Samuela); M.J. Leszka, *Wizerunek władców* (do Borysa II).

³⁶ M. Angold, *Church and Society*, s. 171; M.J. Leszka, *Wizerunek władców*, s. 80-84.

³⁷ Zwrócenie uwagi na młody wiek Borysa było, jak można przypuszczać, zabiegiem celowym służącym podkreśleniu wyjątkowości bułgarskiego władcy, który potrafił zachować się dojrzałe i odpowiedzialnie, co raczej powinno cechować człowieka starszego.

³⁸ Teofilakt, *Historia martyrii*, 34.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Teofilakt, *Vita Clem.*, IV, 15.

mensem, którego darzył szacunkiem i opieką⁴¹, czy wreszcie wkład w rozwój struktur kościelnych i budowę świątyn⁴².

Teofilakt wielokrotnie używał pod adresem Borysa-Michała określeń, które podkreślały jego głęboką wiarę i to, że był on w pełni chrześcijańskim władcą. Nazywał go Bożym niewolnikiem⁴³, Bożym namiestnikiem (hypostrategiem)⁴⁴, najbardziej chrześcijańskim władcą Bułgarów⁴⁵, wielbnym⁴⁶. Dla Teofilakta Borys jest nie tylko uosobieniem wszelakich cnót, które winny charakteryzować chrześcijańskiego władcę, ale także wzorem chrześcijanina głęboko przeżywającego swoją wiarę. Religia stała się dla niego ważniejsza niż rządzenie państwem. Pod wpływem przeżyć i rozmyślań w czasie ciężkiej choroby (za którą miał być wdzięczny Bogu) Borys, zdecydował się bowiem na rezygnację z tronu i udał się do klasztoru⁴⁷. Jak obrazowo pisze arcybiskup Ochrydu, bułgarski władca oddał swoje myśli Bogu. W klasztorze spędził szereg lat i życie zakończył jako mnich. Opowieść Teofilakta o Borysie, bułgarskim władcy i mnichu ma wyjątkową pointę. Oto bowiem Bóg, w uznaniu zasług Borysa, uczynił jego cielesne szczątki źródłem cudów i uzdrowień⁴⁸, a więc tym, co nierozzerwalnie związane było ze świętością. I taki był finał losów bułgarskiego władcy. Można by rzec, że jego życie zostało ukazane jako droga prowadząca do doskonałości. Dzieciństwo i młodość spędził w mrokach pogaństwa. Wydostał się z nich poprzez chrzest, do którego skłonił go sam Bóg. Borys, a właściwie już Michał, nie poprzestał jedynie na swoim nawróceniu, ale podjął się wielkiego zadania doprowadził do jedynej wiary rządzony przez siebie lud. Cel ten osiągnął, choć nie bez oporów części swoich poddanych. Jako chrześcijański władca gorliwie opiekował się Kościołem i jego pasterzami, nie szczędząc ani środków, ani swego czasu. Wspierał wybitne postaci bułgarskiego Kościoła m.in. św. Klemensa, czy św. Nauma, a na dodatek utrzymywał kontakty ze św. Metodym, najbardziej szanowaną i zasłużoną osobistością ówczesnego świata słowiańskiego. A gdy Bóg przez chorobę dał mu znak, bez wahania zrezygnował z tronu i został mnichem. Owocem takiego życia musiała być świętość – tak wydaje się mówić do swoich czytelników Teofilakt.

⁴¹ Teofilakt, *Vita Clem.*, XV, 47-48; XVII, 53-54; XXIII, 67.

⁴² Teofilakt, *Ep.* 22. Adresatem tego listu był Jan Komnen, duks Dyrrachionu (na jego temat – M. Mullet, *Theophylact of Ochrid*, s. 361-362); na temat listu – tamże, s. 236-237 (por. I. Božilov, *Pismata na Teofilakt*, s. 70-78; S.I. Maslev, *Praizvedenija na Teofilakt*, s. 49sq.).

⁴³ Teofilakt, *Vita Clem.*, XIX, 60.

⁴⁴ Teofilakt, *Vita Clem.*, XVII, 53.

⁴⁵ Teofilakt, *Ep.* 22. To określenie ma szczególne znaczenie, gdyż znajduje się ono w liście Teofilakta, a więc w utworze w pełni samodzielnym, niezależnym od źródeł bułgarskiej proveniencji. Można więc sądzić, iż Teofilakt wyrażał tutaj swój całkowicie osobisty stosunek do bułgarskiego władcy.

⁴⁶ Teofilakt, *Vita Clem.*, XXIII, 67.

⁴⁷ Teofilakt, *Historia martyrii* 36.

⁴⁸ Teofilakt, *Historia martyrii* 36. Na temat tego przekazu patrz D. Čišmedžiev, *Kām vāprosa za kulta na knjaz Boris-Michal v srednovekovna Bālgarija*, „Istoričeski Pregled” 55, 1999, 3-4, s. 160. Na temat uznania Borysa za świętego patrz również N. Georgieva, *Kām vāprosa za počitaneto na knjaz Boris I kao svetec*, „Kirilo-Methodievski Studii” 8, 1991, s. 178-188.

Czy taki wizerunek władcy Bułgarów mógł wyjść spod pióra osoby wrogo nastawionej do Bułgarów i która za wszelką cenę dążyłaby do ich akulturacji? Teofilakt, nadając taki właśnie wymiar bułgarskiej historii, przerzuca mosty między Słowianami a Bizantyńczykami. I nie jest, jak sądzę, w tym momencie istotne, że czyni to zapewne w imię interesów bizantyńskiego imperium⁴⁹.

Sprzeczności w jednolicie antybułgarskim wizerunku Teofilakta zostały już dawno dostrzeżone przez uczonych. Tacy badacze jak: Dymitr Obolenski, Margaret Mullet, Ivan Božilov, Ilia Iliev przywołują istotne argumenty zmieniające sposób ukazywania arcybiskupa z Ochrydu. I to wydaje się być bliższe prawdy.

WNIOSKI

Paul Stephenson, idąc za badaniami wspomnianych powyżej uczonych napisał „...the contradictions between Theophylact's hagiography and letters reflect the inherent contradictions of the two traditions in Byzantine thought and literature: the precepts of the orthodox world-view which was ecumenical and hierarchical; and the classical Greek vision of polarity. And we have also seen that these two ideas came together in the northern Balkans, which was at once within the frontiers of the civilized world...”⁵⁰ Oczywiście jest dla nas, że Teofilakt mocno osadzony był w zarówno w kulturze pogańskiej Grecji, jak i w tradycji chrześcijańskiej, co rzutowało na jego stosunek do Bułgarów. Jednak, jak sądzę, ten obraz trzeba wzbogacić o wymiar osobistych doświadczeń i charakteru arcybiskupa. Ten wielkiej klasy intelektualista zmuszony został do opuszczenia ukochanego przez siebie Konstantynopola, w którym mógł spokojnie pracować, pisać i był otoczony powszechnym uznaniem. Miał wokół siebie grupę przyjaciół i uczniów, dla których był mistrzem, z którymi mógł dzielić się swoją wiedzą i przemyśleniami. Wyrwanie z takiego miejsca i rzucenie go do prowincjonalnego Ochrydu oraz powierzenie mu obowiązków arcybiskupa musiało być dla niego trudnym i nieprzyjemnym doświadczeniem. W porównaniu z Konstantynopolem każde miejsce musiało być traktowane przez Teofilakta jak miejsce zesłania. Traf chciał, że Aleksy Komnen, skierował go do Ochrydu, który niewątpliwie postrzegał jako prowincjonalny, choć przecież doskonale zdawał sobie sprawę z roli arcybiskupstwa ochrydzkiego, jak i znaczenia samego miasta. Na arcybiskupim tronie Teofilakt borykał się z przeróżnymi sprawami, na których mógł się nie znać (przynajmniej na początku swojego urzędowania), które go męczyły i odrywały od pracy naukowej. Teofilakt nie był – jak się wydaje – typem działacza czy polityka, duchownego,

⁴⁹ Działania Teofilakta obliczone były na utrwalenie związków ziem bułgarskich z Konstantynopolem. Arcybiskup ukazując w dobrym świetle niektóre epizody bułgarskiej historii nie tyle chciał budzić u Bułgarów dumę i przypominać o tym, że swego czasu posiadali własne państwo (a tym samym przyczyniać się do zachowania świadomości własnej odrębności), co uczynić ich historyczną tradycję częścią historii bizantyńskiej ekumeny. Por. G.G. Litavrin, *Bułgaria i Vizantija*, s. 368-371.

⁵⁰ P. Stephenson, *Conceptions of Otherness after the Annexation of Bulgaria (1018)*, [w:] *Strangers to themselves: The Byzantine Outsider. Papers from the Thirty-second Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, Brighton, March 1998*, ed. D.C. Smythe, Variorum 2000, s. 251.

ale był przede wszystkim uczonym⁵¹ i nauczycielem, który z pewnością wolałby zostać w Konstantynopolu. Warto dodać, że w czasie pobytu w Ochrydzie dotknęły Teofilakta kłopoty zdrowotne, o których rozpisывał się w swoich listach. Obolenski wręcz określił go mianem hipochondryka⁵². Trudno orzec w jakim stopniu ocena jest słuszna. Faktem jest, że arcybiskup cierpiał na różne przypadłości zdrowotne i że dotknęły go one właśnie w Ochrydzie⁵³. Do tego trzeba jeszcze dodać bolesne doświadczenie, jakim była śmierć jego brata Demetriusza⁵⁴. Jeśli weźmie się pod uwagę powyższe kwestie, a do tego dołączy fakt, że dla swoich bułgarskich wiernych był człowiekiem obcym, i spotykał się często z ich niechęcią i niezrozumieniem⁵⁵. Nie może dziwić, że nie podobało mu się życie w Ochrydzie, że utyskiwał na wszystko z czym się spotykał i co go dotyczyło, a że akurat przyszło mu żyć wśród Bułgarów i na bułgarskiej ziemi, to stali się oni przedmiotem jego narzekań⁵⁶. Warto podkreślić, iż biskup żalił się nie tylko na Bułgarów, ale i na poborców podatkowych, którzy nie byli Bułgarami. Owe narzekania z pewnością w jakimś stopniu odzwierciedlały prawdziwe odczucia Teofilakta, ale były też intensyfikowane modą na gloryfikowanie życia w Konstantynopolu i postępowaniu życia na swego rodzaju wewnętrznej emigracji, która istniała w kręgach bizantyńskiej elity intelektualnej, zmuszonej opuścić stołeczne miasto. Trzeba również pamiętać, iż konwencja listu rządziła się swoimi prawami. Michał Psellos, mistrz Teofilakta, tak pisał na ten temat: „...ja jestem bardziej przywiązany do listu – dostarcza on najlepszego obrazu przyjaciela i pokazuje stan jego duszy. Zwyczajną rozmową kierują bowiem przypadkowe okoliczności i nie daje ona prawdziwego obrazu osoby mówiącej. Natomiast sposób wyrażania siebie za pomocą listu wydobywa na zewnątrz wewnątrz piszącego. Gdzież w codziennej rozmowie można spotkać wytwornie ułożone zdanie albo harmonijnie brzmiące wyrażenie? [...] Listy wnikają głębiej w duszę, niż gdyby piszący miał przynieść wiadomość osobiście”⁵⁷. I swoją duszę, duszę greckiego retora chciał Teofilakt ukazać adresatom swoich listów, którzy byli Grekami.

⁵¹ D.A. Xanatalos, *Beiträge zur Wirtschafts- und Socialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylactos von Achrida*, München 1937, s. 16 z niewątpliwą przesadą określa Teofilakta mianem gabinetowego uczonego. Cf. I. Božilov, *Pismata na Teofilakt*, s. 98.

⁵² D. Obolenski, *Šest vizantijskich*, s. 441.

⁵³ Teofilakt cierpiał np. na podagrę i ischias.

⁵⁴ O śmierci Demetriusza – P. Gautier, *L'épiscopat de Théophylacte Héphaistos archevêque de Bulgarie. Notes chronologiques et biographiques*, „Revue des Études Byzantines” 21, 1963, s. 168-169; M. Mullet, *Theophylact of Ochryd*, s. 91-94, 244-247.

⁵⁵ I. Božilov, *Pismata na Teofilakt*, s. 95; G.G. Litavrin, *Bulgarian Culture*, s. 72-73.

⁵⁶ Warto zaznaczyć, że ostre słowa pod adresem Bułgarów padały najczęściej albo w kontekście konkretnej przykrości z ich strony (np. wzmiankowany już list 96, w którym znajduje się uwaga o naturze Bułgarów, będąca reakcją na wrogi arcybiskupowi działania niejakiego Łazarza, który był Bułgarem; por. *Testimonia* 4) albo przy okazji prośb o powrót do Konstantynopola, czy wspominaniu ukochanego miasta (np. ep. 4, 5, 6).

⁵⁷ C. Sathas, *Mesaionike Bibliothek*, 5, Paris 1876, s. 242-243; cytata za R. Browning, *Cesarstwo bizantyńskie*, przeł. G. Żurek, Warszawa 1997, s. 193.

Teofilakt był z pewnością lojalnym poddanym cesarza i reprezentował jego interesy. Aleksemu Komnenowi, jak i innym władcom bizantyńskim zależało na utrzymaniu ziem bułgarskich – nie tak dawno przecież zdobytych – w obrębie imperium, ale to wcale nie oznaczało jakiejś planowej hellenizacji (romeizacji), w której uczestniczyć miał arcybiskup.

Teofilakt był również ważnym hierarchą ortodoksyjnego Kościoła, zdającym sobie sprawę ze znaczenia i tradycji arcybiskupstwa, na czele którego stanął. Bez względu na utyskiwania, które pojawiają się w jego listach, był dumny z tego, że sprawuje tak ważny urząd kościelny. To widać w jego dziełach hagiograficznych, w których odwołuje się do działalności Konstantyna i Metodego, do dokonań św. Klemensa Ochrydzkiego i bardzo pozytywnie ukazuje władców bułgarskich, ale i w listach, w których pisze o bogactwie i znaczeniu arcybiskupstwa⁵⁸ i broni jego niezależności przed zakusami patriarchy Konstantynopola.

Dla Teofilakta-biskupa Bułgarzy byli przecież członkami chrześcijańskiej ekumeny⁵⁹, byli jego braćmi, co prawda młodszymi w wierze, i w takim kontekście barbarzyńcami być nie mogli. Teofilakt-grecki retor ukazywał swoje bułgarskie otoczenie jako barbarzyńskie (o czym zapewne Bułgarzy nie wiedzieli), ale Teofilakt-biskup opiekował się bułgarskimi wyznawcami Chrystusa, bronił ich przed poborcami podatków i nadużyciami urzędników, wyrażał też uznanie dla dokonań bułgarskiego Kościoła. Zapewne nie czynił tego tylko z poczucia obowiązku, ale i w imię interesów cesarstwa. Mimo to jednak, jak sądzę, bliższe było mu budowanie mostów między światem bizantyńskim i słowiańskim niż ich konfliktowanie.

THEOPHILUS, THE ARCHBISHOP OF OHRID – A BYZANTINE SHEPHERD OF BULGARIAN ‘SHEEP’

S u m m a r y

In 1018 Bulgarian lands were included into the Byzantine state. New rulers introduced their order. One of its elements was the church organization. Basil II, though he did not respect the right of the most important person in the Bulgarian church to use the title of a patriarch, gave the status of autocephaly and a number of charters to the Ohrid archbishopric. He also allowed the Slavic monk to be the leader of the church. Basil's followers did not continue this line and staid to replace the Slavic church officials with the Greek ones within the Ohrid church. The first Greek archbishop of Ohrid was Leon (1036/1037), one meanwhile from his the successors the, man in every respect educated Theophilus, was member of intellectual elite of Constantinople end XI age. He became the archbishop of Ohrid, on breakthrough of summers 80. and 90. XI age and though do not know even to when his office fulfilled (to 1008?-1025/1026?), then he with certainty wrote strongly it happens the Bulgarian Church. Our knowledge about his activity on Bulgarian the grounds be bases on lists

⁵⁸ Teofilakt, *Ep.* 22, 75.

⁵⁹ Na temat religijnych uwarunkowań postawy Teofilakta wobec Bułgarów, patrz I. Božilov, *Pismata na Teofilakt*, s. 95.

which wrote in time of stay in Ohrid (ca. 130). It is necessary to affix two hagiographic works for his authorship: *Life of Clement* and *15. martyrs' Martyrdom from Tyberiopola*. Difficult in receipt, and so it for this goes and in opinion works Theophilus causes that he stood unusually controversial figure. For some scholars is the representative of the Byzantine imperialism, seeking to subordinate the Hellenization of the Church, if not hostile to man is certainly a reluctant Bulgarian „sheep”. For others it is someone who was not delighted though that was torn from her beloved Constantinople and sent to the Bulgarian-barbarians, he tried to make the best care for his flock and build bridges between the Greek and the Slavic world. Characteristic what discussion round figure Theophilus gathers emotional character often. The present report the state the test of exhibition Theophilus, as the man who tried to reconcile in his activity two loyalties – in the face emperor and in the face men his shepherd's care who was charged. In some undertakings more visible this first is, in different meanwhile second. And although an unambiguous evaluation of Theophylact is not possible, it seems that the closer he was building bridges between the worlds of Byzantine and Slavic than their conflicts.